

1915

ՀԱՅՈՑ
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԹՈՒՐ քիւսնոս

ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԻԱՅՈՒՄ**

ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ II

ԲԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳ

ԵՐԵՎԱՆ 2012

9(566)

Հ-28

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (22) 52

Հ 282

**Գլխավոր խմբագիր, հեղինակ և կազմող՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ամատունի Վիրաբյան**

**Հեղինակ և կազմող՝
պատմական գիտությունների թեկնածու Գոհար Ավագյան**

Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում:
Հ 282 Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու /
Գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան.- Եր.: Հայաստանի ազգային
արխիվ, 2012. Հատոր II: Բիթլիսի նահանգ. - 432 էջ:

Փաստաթղթերի ժողովածուի սույն հատորում ներկայացված են Հայոց մեծ եղեռնի վերապրածների վկայությունները, որոնցում անժխտելի փաստերի հիման վրա բացահայտված են թուրքական իշխանությունների կողմից 1915թ. Բիթլիսի նահանգում հայ բնակչության ոչնչացմանն ուղղված ծրագրերը և իրականացրած գործողությունները, կազմակերպիչների և իրականացնողներ անունները, հայ բնակչության կրած կորուստները, ներկայացված նրա մղած ինքնապաշտպանական կռիվները, փրկված բնակչության գաղթը Անդրկովկաս և ճանապարհին տված զոհերը:

Ժողովածուն հասցեագրված է պատմաբաններին, քաղաքագետներին, ցեղասպանագետներին, հայոց պատմությանը հետաքրքրվողներին:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԱՐԽԻՎ

5102072

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (22) 52

231397

ISBN 978-9939-839-06-6

© Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012

**Հայաստանի ազգային արխիվը
իր շնորհակալությունն է հայտնում
«Վան» հասարակական կազմակերպությանը
ազգանվեր գործունեության՝
սույն ժողովածուի
նախապատրաստման ու հրատարակման
ֆինանսավորման համար**

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Բիթլիսի (Բաղեշի) նահանգը՝ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր Արմտյան Հայաստանում, Բիթլիս (Բաղեշ) կենտրոնով, ստեղծվել է 1879-1880 թվականներին: Ընդգրկում է Տուրուբերանի մեծագույն, Աղձնիքի հյուսիսային և արևելյան մասերը, Մոկքի արևմտյան և Մոփքի հարավ-արևելյալ որոշ շրջաններ: Արևելքից սահմանակից էր Վանի, հարավից և արևմուտքից՝ Դիարբեքի, հյուսիս-արևմուտքից՝ Էրզրումի նահանգներին: Այն արևելքից արևմուտք հատում է Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթան, որից հյուսիս գտնվում է Բզունյաց (Խլաթի), Մաղկանց (Ալադաղ), Բինգյուլի, Իննակնյան (Շարաճեղին), Սիմ և Խուլթի (Խաչառատ) լեռնաշղթաներով եզերված Արածանիի հովիտը: Նահանգի հարավային մասն ավելի լեռնային է: Նշանավոր լեռնագագաթներն են՝ Նեմրուժը (3050մ), Մարութասարը (2967մ), Անդոկը (2940մ), Բլեջանը (2950մ), Սիմսարը (Կուրտիկ, 2685մ), Հավատամքը (2532մ): Բիթլիսի նահանգի տարածքով հոսում են Արածանի և Տիգրիս գետերը՝ իրենց բազմաթիվ վտակներով: Կան քաղցրահամ լճակներ՝ Խաչ (Խաչլի), Նազիկ (Նազուկ) և Նեմրուժ: Երկրագործության հայտնի կենտրոններ էին Մուշի, Բուլանըխի (Հարքի), Մանազկերտի և Խլաթի արգավանդ դաշտերը:

Հիշյալ տարածքը նախկինում ընդգրկել է Վանի, Էրզրումի և Դիարբեքիի նահանգների մեջ: Բիթլիսի նահանգի կազմում նախապես եղել են Բիթլիսի և Սղերդի գավառները, հետագայում նաև՝ Գենջն ու Մուշը: 1880-ական թվականներին վերջին նահանգից հանվել են Կարճկանը և Բշերիկը, որից հետո՝ մինչև 1914թ. Բիթլիսի նահանգի տարածքը մնացել է անփոփոխ: 1909 թ. նահանգը ուներ չորս գավառ՝ Բիթլիս, Սղերդ, Մուշ, Գենջ, տարածությունը 27100կմ²:

Բիթլիսի գավառը (կենտրոնը՝ Բիթլիս) զբաղեցնում էր նահանգի հարավ-արևելյան շրջանները: Բիթլիսի գավառի գավառակներն էին՝ Խլաթ, Բիթլիս (գյուղախմբերը՝ Չուխուր (Վերին Չուխուր), Դատվան (Թահվա), Ազնվածոր (Գյոզալդարա), Տատիկ, Բայիկ), Մոտկան (գյուղախմբերը՝ Խուլթ-Բունաշեն, Մոտկան), Խիզան (գյուղախմբերը՝ Խիզան-Խորորս, Շենաձոր, Կարկառ Ստորին, Սպարկերտ, Նըզար, Մամուտանք): Սղերդ գավառի, որը զբաղեցնում էր նահանգի հարավ և հարավ-արևելյան շրջանները, գավառակներն էին՝ Սղերդ, Խարզան, Էրուհ, Բարվարի, Շիրվան: Մուշ գավառի, որը զբաղեցնում էր նահանգի կենտրոնական և հյուսիս-արևելյան շրջանները, գավառակներն էին՝ Մանազկերտ, Բուլանըխ (գյուղախմբերը՝ Վերին Բուլանըխ, Ներքին Բուլանըխ), Վարդո, Մուշ, Մասուն (գյուղախմբերը՝ Գավառ (Կավառ), Փսանք, Վերին Խազրան (Խաբըլջոզ), Հազզո): Գենջ գավառի, որը զբաղեցնում էր նահանգի արևմտյան շրջանները, գավառակներն էին՝ Գենջ, Ճապաղջուր, Խուլփ (գյուղախմբերը՝ Խուլփ, Խիանք, Տալվորիկ):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրերին նահանգն ուներ մոտ 500 հազար բնակիչ: Ըստ Կ. Գուլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալ-

ների, 1882թ. նահանգն ուներ 250 հազար հայ բնակիչ, որոնց թիվը զգալիորեն նվազել է 1895-1896թթ. հայկական կոտորածների և դրանց հաջորդած արտագաղթի հետևանքով: Այնուամենայնիվ 1914թ. Բիթլիսի նահանգում ապրում էր մոտ 240 հազար հայ: Առանձնապես հոծ հայ բնակչութուն ունեին Մուշ և Բիթլիս գավառները, Սղերդի Խարզան գավառակը, Շիրվանը, Խուլփը, Խիանքը, Բարվարին, նահանգի քաղաքները (Բիթլիս, Մուշ, Սղերդ): Հայերը զբաղվում էին հացահատիկի մշակութայամբ, այգեգործությամբ, մեղվաբուծությամբ, որոշ վայրերում՝ նաև ծխախոտագործությամբ, բամբակագործությամբ, լեռնային գավառներում՝ հիմնականում անասնապահությամբ: Զարգացած էին արհեստներն ու առևտուրը: Մանածագործության կենտրոն էին Բիթլիսն ու Սղերդը (հռչակված էին վերջինիս կահույքագործները): Մեծ համբավ ունեին Մուշ քաղաքի բրուտները, զինագործները, կաշեգործները, Ոզմ գյուղի ջուլհակները, Սպարկերտի շալագործները, Խուլթիկի բրուտները, Տալվորիկի դարբինները, լճափնյա գյուղերի նավավարներն ու ձկնորսները: Բիթլիսի նահանգում բնակվում էին նաև քրդեր, թուրքեր (հիմնականում քրդական ծագմամբ), ասորիներ:¹

Առաջին համաշխարհային պատերազմը նախօրյակին Թուրքիայում հայտարարվում է սեֆեր-բերլիկ՝ համընդհանուր զորահավաք, որին ենթակա էին ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնյա բնակչությունը՝ այդ թվում հայերը: Ինչպես վերհիշում է Բուլանուխի Խոջայալդի գիւղից Նահապետ Մելիքեանը, «Տաճիկ կառավարութիւնը պարբերաբար հաւաքեց իհտիյաթը, ռեդիֆը, մուստահաֆը և ամալիան 18-45 տարեկան: Վերջիններս գէնք և ռազմամթերք էին տեղափոխում սահմանային ռազմակէտերում սայլերով, շալակով և մարդաքարչ դահուկներով ցուրտ ձմրանը»²: Իսկ Խլաթ գավառի Փրիտուս գյուղացի Եղիազար Ղարիպյանը իրենց գյուղից կատարած զորահավաքի մասին հետևյալն է պատմել. «1914 թ. օգոստոսին կառավարութեան յայտարարութեան համաձայն՝ 25-45 տարեկաններ 24 ժամուան մէջ ներկայացանք Խլաթի գինուորական իշխանութեան Մեհմէտ ոստիկանին հսկողութեամբ ղրկուեցանք Բաղէշ, ուր 15 օր թափառելէն վերջ 35-45 տարեկանները ազատ արձակեց, իսկ մնացածներս՝ 150 հոգի ղրկեցին Վան, որտեղ դարձեալ անօթի-ծարաւ մնացինք 20 օր և այնտեղից ղրկեցին Խլիճ-Կեստուկ և մեզ բաշխեցին 7-րդ բանակի 99-րդ գնդի զանազան վաշտերու վրայ»³: Սրանով հանդերձ, Բիթլիսի նահանգում, հատկապես Սասունում, եղել են գյուղեր, որոնք տարբեր պատճառներով զինվոր չեն տվել: Այդ առթիվ Շուշնամերկ գյուղացի Խ. Գրիգորյանը հետևյալն է պատմել. «Ինչպէս պատերազմից առաջ, նոյնպէս էլ պատերազմների յայտարարութեան միջոցին Սասնոյ հայերն զինուոր չտուին կառավարութեան: ... Գիւղացիք Մուշից հրահանգ էին ստանում՝ մերժել տալ կառավարութեան զինուոր և կատարել նրանց պահանջները, որովհետև

¹ Տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ.1, էջ 531-532:

² Տես սույն ժողովածուն, էջ 164:

³ Նույն տեղում, էջ 55:

ասում էին՝ միևնույնն է, տաք թէ ոչ, ձեզ կը կոտորեն»¹:

Թուրքական կառավարութիւնը պատերազմի սկզբին 1910թ. գործող օրենքի համաձայն շատ հայերի թույլատրեց վճարել հատուկ զինվորական հարկ՝ «բեդելի-ասկարիե», և ազատվել բանակում ծառայութիւնից: Բիթլիսի նահանգում ևս գտնվեցին հայեր, որոնք հավատացին իշխանութիւններին և լայնորեն բացեցին իրենց քսակները: Վերոհիշյալ Եղիազար Ղարիպյանը պատմել է, որ իրենց գյուղացի «Ստեփանեան Մինասէն իր տղային համար կառավարութիւնն առաւ 65 լիրա 5 ու կէս ղուրուշ զինուորական փրկանք, Քամալեան Սեդրակէն, անոր տղայ Բենիամինի համար՝ 65 լիրա 5 ու կէս ղուրուշ, Ղուկասեան Գուրգէնէն՝ անոր տղայ Համազասպի համար 65 լիրա 5 ու կէս ղուրուշ և Տրտոշեան Աբրէն՝ իր տղայ Գէորգի համար 65 լիրա 5 ու կէս ղուրուշ դրամ: Սակայն պատերազմ յայտարարելուն պէս կառավարութիւնը ղրկեց զինուոր»²: Իսկ Բիթլիսի «500-է աւելի անձեր 61-ական օսմ. լիրա պետել տուին, բայց 25 օր ետքը նորէն բռնադատութեան տակ և ծեծուելով բանակ տարուեցան»³:

Հայ զինվորները թուրքական բանակում համարվում էին ոչ յուրայիններ, երկրորդ կարգի անձինք, նրանց հանձնարարվում էր ամենածանր աշխատանքների կատարումը, նրանք ենթարկվում էին ծաղր ու ծանակի և տարբեր բռնութիւնների: 1914թ. աշնանը նրանց սկսում են զինաթափել և տեղափոխվել «ամէլե թարուրի» (բանվորական գումարտակ):

Զինվորական ծառայութիւնից փախած Միսակ Մանուկյանը իր համազուղացիներին հետևյալն է պատմել. «Թուրք բանակին մէջ մեզի կը հրամայէին թուրք զինուորին ծառայութիւն ընել և մեզի ամէն տեսակ հայհոյանքներ կ'ընէին, ըսելով, թէ դուք ուսերուն հետ դաշնակից էք: Մեզ կը ծեծէին, անօթի կը թողնէին, կը բանտարկէին և բացարձակ խտրութիւն կը դնէին մեր և իսլամներուն միջև: Շատ գերմանացի օֆիցերներ, որոնց կ'ուզէինք բողոքել, աւելի խիստ ընթացք ցոյց կու տային մեր նկատմամբ, և անոնց գրգռումով, թուրքերը աւելի կը վատանային մեր վերաբերմամբ: Վերջապէս, կռուի ժամանակ հայերը կը ջոկէին և առաջապահներու տեղը կը դնէին: Հայ վիրաւոր զինուորները զինուորական միևնույն հիւանդանոցին մէջ չէին պահեր և բժշկական օգնութիւն ցոյց չէին տար անոնց»: Սովորական էր դարձել հայ զինվորներին խրամատներում թիկունքից գնդակահարելը: Ծակատում եղած Տիգրան Մուրադյանը վկայել է, որ «Խորոմ-Դիւզի կռուի ժամանակ ես իմ աչքով տեսայ, թէ ինչպէ՞ս մեր կռնակը շարուած թուրք զօրքերը փոխանակ թշնամին խփելու, կրակ կը բանային մեր վրայ և կը սպաննէին հայ զինուորները՝ իրենց դիրքերուն մէջ: Իմ առջև 16 հայ զինուորներ այդ ձևով կռնակէն զարնուեցան: Այդ բանը տեսնելով, հայ զինուորներէն շատերը որոշեցին փախչիլ ուսերուն մէջ»⁴:

Այնուհետև սկսվում է հայ զինվորների զինաթափումը և կոտորածը:

¹ Տես սույն ժողովածուն, էջ 253:

² Նույն տեղում, էջ 55:

³ Նույն տեղում, էջ 62:

⁴ Նույն տեղում, էջ 153:

Վարդան Հակոբյանը և Նազար Միմոնյանը բանակից փախչելուց հետո հետևյալն են պատմել. «Թուրք սպաները մեզ չարաչար կ'աշխատեցնէին, օրերով քաղցած կը թողնէին և ամբողջ գիշերներ պահպանութեան կը կանգնեցնէին: Ամենահասարակ զինուորներն անգամ մեր կրօնքը և բոլոր սրբութիւնները կը հայհոյէին: 915 թ. փետրուարին մեզ՝ բոլոր հայերս գինաթափ ըրին և Երզնկայի Մակքար կոչուած ձորի մը մէջ հաւաքելով, մեզ ստիպեցին փորել զանազան տեղեր, և երբ բաւական կ'փորէինք, մեզ կը ստիպէին իջնել մեր բացած փոսերու մէջ, այն ատեն հրացանազարկ կ'ընէին մեզ մեր ձեռքով բացած գերեզմաններուն մէջ: Մենք երբ տեսանք մեր ընկերներուն այս կերպ վախճանը, գիշերանց յաջողեցանք փախչիլ»¹:

Ոմանց անմիջապես չեն ոչնչացրել, այլ երկար ժամանակ աշխատացրել են ճանապարհների և խրամատների շինութեան համար: «Մեզ բանակէն զատեցին, - պատմել է ականատեսը, - ճամբաներու և խրամատներու վրայ աշխատեցուցին կանոնաւոր զօրքի հսկողութեան ներքոյ: Այդտեղ աւելի անտանելի դարձաւ մեր դրութիւնը, անօթի, ծարաւ, մերկ, բոպիկ կ'աշխատէինք օրնիբուն, առանց հանգստանալու: Իսկ գիշերները առանց անկողնոյ, խոնաւ և սառը հողի վրայ քնացանք, հիւանդացանք և շատերը առանց բժշկական խնամքի՝ մեռան: Ստիպուած մնալով՝ սկսանք փախչիլ»²:

Հայ բնակչութեան համար չարիք էր նաև «թեքեալիֆի հարբի» կոչված պատերազմական տուրքը, որի անվան տակ սկսեցին թալանել Հայ բնակչութեանը, բռնագրավելով ամեն ինչ՝ ցորեն, գարի, ձավարեղեն, յուղ, պանիր, հաց, ոչխար, երինջ, հավ, թաղիք, գուլպա, ձեռնոց, տրեխ, շապիկ-վարտիք, խոտ, հարդ, աթար, պարան, բուրդ, նավթ և վերջապես դրամ: Խլաթի գավառի Տափափանք գյուղից, որն ուներ 200 տուն Հայ բնակչութեան, իբրև «պատերազմական տուրք կառավարութիւնը գիւղէն վերցուց 500 կոտ (կոտը մէկ լիտր) ցորեն, 150 եզ, 300 ոչխար, 1000 ոսկի դրամ, 2000 զոյգ չարուխ, գուլպայ և թաթպան, 100 լիտր իւղ, 200 կոտ ձաւար, 50 կոտր թաղիք, 100 չուան, 150 սայլ յարդ, 150 սայլ խոտ, 2000 հաւ»³, իսկ նույն գավառակի Փրխուս գյուղից «20.000 կոտ ցորեն, 600 ոչխար, 100 լիտր իւղ, 40 հատ [տաւար] մսացուի համար, 50 սայլ և 100 եզ, 500 զոյգ գուլպայ, 370 զոյգ ձեռնոց, 100 սայլ խոտ, 100 սայլ յարդ, 120 սայլ ցան»⁴: Բուլանըխի Ապրի գյուղում յուրաքանչյուր տնից հավաքել են «մի օխա իւղ, 5 հատ ձեռնոց, 5 զոյգ գուլպայ, 5 զոյգ չարուխ, 1 քէչա, մի կոտ աղ, մի հալվար ցորենի ալիւր, մի հալվար գարի, 2 եզ, 3 ոչխար, բազմաթիւ հաւ, 10-ական կոտ ձաւար-բլղուր և այլն, և այլն»⁵:

Հավաքած հարկը, ինչպես նաև տարբեր ռազմական բեռներ տեղափոխելու պարտականութեանը, որը ուներ օլամ անունը, հիմնականում նույնպես դրված էր Հայ բնակչութեան վրա: Արդեն հիշատակված Վ. Գրիգորյա-

¹ Տես սույն ժողովածուն, էջ 72:

² Նույն տեղում, էջ 56:

³ Նույն տեղում, էջ 45:

⁴ Նույն տեղում, էջ 55:

⁵ Նույն տեղում, էջ 145: